

Ярошевич І.А.,
канд. філол. наук, доцент,
доцент кафедри бізнес-лінгвістики
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
м. Київ, Україна;
Козловець І. І.,
старший викладач Коледжу інженерії
та управління НАУ;
Ісмаїлова Л.Л.,
викладач, каф. україністики,
Національний медичний університет
ім. О. О. Богомольця,
м. Київ, Україна,

©І. А. ЯРОШЕВИЧ, 2020

©І. І. КОЗЛОВЕЦЬ, 2020

©Л. Л. ІСМАІЛОВА, 2020

УДК 81'35

УКРАЇНСЬКА ПРАВОПИСНА СИСТЕМА: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті зосереджено увагу на загальних рисах формування української правописної системи та простежено шляхи її розвитку, починаючи від найдавнішого періоду до сьогодення.

Ключові слова: правопис, графіка, орфографія, давньоукраїнська, старослов'янська (церковнослов'янська) староукраїнська мова, українська літературна мова.

The article focuses on the general features of the formation of the Ukrainian spelling system and traces the ways of its development, from the earliest period to the present.

Key words: spelling, graphics, spelling, ancient Ukrainian, Old Slavic (Church Slavonic) Old Ukrainian, Ukrainian literary language.

Правописну систему (або правопис) визначають як сукупність загальнообов'язкових правил передачі на письмі звуків, слів і форм, що виявляються у мові на різних етапах її розвитку [1, с. 515]. Вона складається із трьох підсистем: *графіки* (літер, якими позначають звуки і звукосполучення), *орфографії* (однотипного написання звуків і звукосполучень) і *пунктуації* (розділових знаків для позначення інтонаційного членування тексту). Нерідко терміни *правопис* і *орфографія* ототожнюють, хоча орфографія є складовою

частиною правопису. На відміну від усного некодифікованого мовлення, що має своєрідні територіальні, соціальні та вікові особливості, правопис є витвором високорозвиненого суспільства, еталоном писемної літературної мови.

У цій статті маємо на меті коротко, у загальних рисах постежити, як формувалася українська правописна система, починаючи від найдавнішого періоду до сьогодення.

У більш як тисячолітній історії правопису вчені виокремлюють три основні періоди: давньоукраїнський (X - XIV ст.), староукраїнський (остання чверть XIV - XVIII ст.) і новоукраїнський (XIX - XXI ст.) [2, с. 5].

У давньоукраїнський період правописний узус формувався під впливом кириличного письма старослов'янської мови, що нею послуговувалися в Київській Русі після прийняття християнства. Старослов'янська книжна мова, перенесена на східнослов'янський мовний ґрунт, використовувалася в основному в конфесійному письменстві і меншою мірою в текстах світського характеру. Оскільки на її структуру закономірно впливало тогочасне живе мовлення, її розглядають у східнослов'янській редакції та паралельно позначають терміном *церковнослов'янська мова*. У старослов'янській (церковнослов'янській) графіці існували літери, які не відповідали жодним звукам української мови (**Ж, А, Ѡ, Ъ** та ін.), тому вони вживалися непослідовно, а з плином часу їх було вилучено з українського алфавіту. Старослов'янський правописний узус в давньоукраїнському письменстві тривав майже до кінця XIV ст..

Другий, староукраїнський, період в історії української правописної системи позначений виразною національною самобутністю у відтворенні на письмі особливостей живомовної звукової стихії, що яскраво засвідчує визначна пам'ятка початку XVII ст. – «Грамматика церковнослов'янської мови», створена українським мовознавцем Мелетієм Смотрицьким [3], у якій учений вдало поєднав особливості звукової системи традиційно-книжної мови з елементами рідної йому староукраїнської. Зокрема, у графічну систему

М. Смотрицький уперше ввів нову літеру **г** на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного, узаконив уживання приголосної літери **й**, встановив правила передачі на письмі деяких голосних і приголосних звуків, визначив правила вживання великої літери, правила переносу частин слова та вживання деяких розділових знаків. Окремі із цих правил зберігають чинність і в сучасному правописі. Значну увагу приділив учений і правилам пунктуації, однак небуквені знаки письма (крапка, крапка з комою, двокрапка, знак оклику, знак питання, дужки, лапки, тире) були запроваджені в правописній системі лише наприкінці XVIII ст..

Третій, новоукраїнський, період справедливо вважають найскладнішим, найтривалішим і найсуперечливішим в історії української правописної системи, однак і найвагомішим, оскільки саме з цього періоду починається цілеспрямоване її унормування на шляху до створення єдиного сучасного українського правопису [2, с. 5]. Важливим кроком на шляху випрацювання єдиних правописних норм у цей період було видання у 1818 р. першої друкованої української граматики Олександра Павловського [4], у якій сконцентровано увагу на особливостях звукової системи української мови на відміну від російської. Зокрема, незалежно від вимови і походження літеру **ь** учений постійно передавав літерою **і**, а також умотивував уживання літер **и** та **й**. Важливо і те, що у цій граматиці збережено староукраїнську традицію вживання сполучення літер **кг** на позначення проривного задньоязикового звука літерою **г**, що її увів ще М. Смотрицький. Зберіг автор граматики і старовинний спосіб позначення афrikат **дж**, **дз**. Випрацювану О. Павловським українську правописну систему виразно доповнює словник живої народної мови.

Правописні тенденції новоукраїнського періоду яскраво віддзеркалює поява численних правописних систем, створених у різних регіонах України, що відбивали визначальну рису української літературної мови – її живомовну народну основу, започатковану виданням у Східній Україні в 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського.

Оскільки єдиних норм загально визнаного правопису до кінця XIX ст. не було, кожен, хто долучався до його унормування, по-своєму бачив доцільність запровадження тих чи тих правил, дотримуючись традицій чи відкидаючи їх з метою передати справжнє звучання українського слова. За спостереженням відомого українського мовознавця і громадського діяча І. Огієнка, на початок XX ст. вже налічувалося близько п'ятдесяти різних правописних систем [5, с. 16- 20]. Це пояснюється тим, що правописна норма української мови від початку XIX ст. формувалася у прямій залежності не лише від історико-літературних традицій, а й від суспільно-політичних. Якщо в східноукраїнських землях літературна норма орієнтувалася на твори художньої літератури, що відбивали особливості середньонадніпрянських говорів, то в західноукраїнських – переважно на традиційний зв'язок зі старослов'янською мовою у східнослов'янській редакції та на наддніпрянські говори Галичини і Буковини. Отже, існувало дві правописні мовні традиції. На формування і розвиток українського правопису великою мірою впливали і соціально-політичні чинники. Як відомо, Східна Україна (Наддніпрянина) перебувала під владою Російської імперії, яка ввела заборону українського друкованого слова, що унеможливило розвиток українського правопису - у правописі вимушено використовувалися російська графіка й орфографія. Західна Україна у цей період була під владою Австро-Угорщини, і українська мова не зазнавала там жодних утисків, отже, існували всі передумови і для розвитку української правописної системи.

Важливу роль у вдосконаленні українського правопису й утвердженні староукраїнської правописної традиції відіграв альманах західноукраїнських фольклорних творів і творів його упорядників - мовознавців, письменників, фольклористів і громадських діячів М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича – «Русалка Дністрова». Цей альманах надруковано живою народною мовою в 1837 р. у м. Будапешті. До правописних інновацій альманаху належить відмова від літер **ъ** та **ы**, введення до алфавіту літери **є** на позначення йотованого **е**, а йотоване **о** уперше позначено звукосполученням **йо**

та ін.. Ці інновації сприйняли і в Наддніпрянщині, а згодом вони закріпилися в сучасному українському правописі.

У середині XIX ст. з діячами Галичини та Буковини налагодив тісні контакти український письменник, публіцист, видавець і громадський діяч Пантелеймон Куліш, який запровадив новий правопис на фонетичному принципові, - «кулішівку». Найбільшим досягненням цього правопису було усталення літери і на місці Ъ, відповідно до вимови і незалежно від походження, а також вилучення літери ы, на місці якої послідовно вживано літеру и. Після скасування заборони друкованого українського слова правопис П. Куліша використав і вдосконалив український письменник-лексикограф і видавець Б. Грінченко у чотиритомному «Словарі української мови» [6], про що буде йти мова далі. У західноукраїнських землях «кулішівку» поклав в основу своєї правописної системи С. Желехівський, відомий український лексикограф, фольклорист і громадський діяч. Ця система отримала назву «желехівка». Вона теж ґрунтувалася, як і «кулішівка», на фонетичному принципові, що зближувало західноукраїнський правопис із східноукраїнським. «Желехівку» прихильно прийняли й удосконалили С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер у «Рускій граматичі» 1893 р., яка впродовж десятиліть (аж до 1922 р.) тричі перевидавалася і була офіційно затверджена та рекомендована австрійським урядом для широкого вжитку в Західній Україні.

На початку XX ст. у справі впорядкування української правописної системи визначальну роль відіграло створене у Львові Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) як осередок української Академії наук. До його складу входили відомі вчені, представники як Західної, так і Східної України. Зокрема, до випрацювання єдиних правописних норм долучалися С. Смаль-Стоцький, І. Франко, К. Студинський, В. Гнатюк, М. Грушевський, В. Дорошенко, А. Кримський, С. Єфремов, Є. Тимченко, Б. Грінченко та ін. Кодифікації правопису сприяв і згаданий уже «Словар української мови» Б. Грінченка, у якому вчений використав усе те раціональне, що відповідало живій природі української мови і було засвідчене правописною практикою його попередників.

Правопис цього словника І. Огієнко характеризував як «вислід збірної праці XIX-го століття й усього українського народу» [2, с. 13]. Однак правопис Б. Грінченка не набув офіційного визнання, тому, взявши його за основу, український правопис пізніше доопрацювали І. Огієнко та А. Кримський.

Після здобуття Україною незалежності в 1918 р. І. Огієнко запропонував проєкт нового правопису, після обговорення якого було надруковано «Головніші правила українського правопису» в 1919 р., а в 1921 р. уперше офіційно затверджені «Найголовніші правила українського правопису». Саме цей правопис став основою всіх наступних правописів української мови, що виходили на законодавчому державному рівні. Як зауважував відомий історіограф українського мовознавства В. Німчук, у кодифікації сучасного українського правопису важлива роль належить саме І. Огієнкові й А. Кримському, однак «за тоталітаризму цей факт замовчувався, а нині про це мало хто знає» [2, с. 15].

У 1926 р. у Харкові надруковано «Український правопис. Проєкт», виразно зорієнтований на академічні правила 1921 р., і в 1928 р. його офіційно затвердив Нарком освіти М. Скрипник [7]. «Харківський правопис» проіснував недовго. У 1933 р., коли розпочався шалений наступ на українську культуру й інтелігенцію з боку виконавчих органів радянської влади, без проведення жодних дискусій чи конференцій, без узгодження з українськими лінгвістами нашвидкуруч було опубліковано новий «Український правопис» [8]. У передмові до цього правопису правописну комісію «харківського» правопису на чолі з М. Скрипником звинувачено «у проведенні націоналістичної лінії щодо літературного оформлення правопису та у відмежуванні української мови від російської» [8, с. 4-5]. Тож усе позитивно оцінене й обґрунтоване науковцями у правописі 1928 р., що відбивало специфіку українського народного мовлення, у правописі 1933 р. було спростовано, усунено й виправлено. Це стосувалося передусім правопису слів іншомовного походження, вилучення з алфавіту літери г, якої не було в російській мові, а з лексичного складу – слів-архаїзмів, внесено зміни в правопис географічних

назв і в граматичну термінологію. У цьому правописі простежується увага лише до тих східноукраїнських правописних норм, які споріднені з нормами російського правопису, що обмежувало його використання в Західній Україні та в українській діаспорі за кордоном. Ці вади були очевидними для лінгвістів, і тому праця над унормуванням правописної системи не припинялася. За дорученням Президії Академії наук вона продовжувалась і в довоєнний, і в післявоєнний час.

У 1946 р. побачила світ нова редакція «Українського правопису», підготовку до видання якого здійснено під керівництвом академіка Л. Булаховського [9]. У цьому правописі лише деякі з усунутих правописом 1933 р. правил «харківського» правопису було відновлено, а деякі все ж наближено до російського. З незначними змінами і доповненнями його перевидано в 1960 р. [10], і він проіснував майже до кінця ХХ ст..

Наприкінці 1988 р. створена під головуванням Д. Павличка Орфографічна комісія Академії наук України затвердила третю редакцію «Українського правопису», і в 1990 р. його надруковано [11]. У цьому виданні до українського алфавіту повернено літеру г, розширено розділ про вживання великої літери, уточнено правила написання складних слів, власних і загальних назв, слів іншомовного походження, а у відмінковій системі відновлено функціонування кличного відмінка. Четверте видання «Українського правопису» 1993 р. і його наступні стереотипні видання мало чим відрізнялися від попереднього. У ньому, зокрема, поширено правило вживання літери и замість і після «дев'ятки» у загальних словах і власних назвах іншомовного походження, уточнено правила написання складних слів, а також уніфіковано використання закінчень –у(-ю) в родовому відмінку іменників II відміни.

Незважаючи на те що правопис 1990 р. і його наступні видання на законодавчому рівні визнані обов'язковими в дотриманні рекомендованих правил, навколо нього в наукових колах точилася й продовжує точитися полеміка. Та це й зрозуміло, адже у мові постійно відбуваються зміни, зумовлені безперервним її розвитком, появою у ній нових слів і термінів,

запозичень у різних сферах суспільної комунікації тощо. І правопис має чітко відображати ці зміни.

В умовах сучасної правописної полеміки, до якої долучилися професійні мовознавці, письменники, викладачі-освітяни, нагальною потребою постала необхідність підготовки нової редакції «Українського правопису» з метою віднайдення розумних компромісів зі спірних питань. У період з 2015 по 2018 рр. Українська національна комісія з питань правопису розробила проєкт нової редакції «Українського правопису». До комісії ввійшли фахівці мовознавчих установ Національної академії наук України, викладачі закладів вищої освіти з різних регіонів України. Після обговорення проєкту його було схвалено на законодавчому державному рівні й опубліковано наприкінці 2019 р. [12]. Як зазначено в передмові, нова редакція «повертає до життя деякі особливості правопису 1928 р., що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» [12, с. 8]. У цій редакції врахована мовна практика українців другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що стала частиною української орфографічної традиції. Зважаючи на виклики мовної практики, багато уваги в ній приділено правопису простих і складних слів – запозичень, адаптованих до української мовної системи (фонетики, орфографії, морфології), розширено межі використання орфографічних варіантів слів і форм як органічної частини правописного кодексу, деталізовано правила вживання розділових знаків, значно оновлено ілюстративний матеріал тощо.

Коротко схарактеризувавши шлях розвитку української правописної системи, можна дійти таких висновків: усі періоди свого становлення й унормування питання українського правопису перебували у колі актуальних мовних проблем, до розв'язання яких з меншим чи більшим ентузіазмом долучалися українські мовознавці, письменники, громадські діячі, освітяни, ставлячи за мету піднесення мовної культури свого народу і чітко розуміючи, що правописні норми повинні бути єдиними, обов'язковими для всіх, хто користується українською мовою. Відсутність чітких правил правопису

порушує стійкість мови, що виявляється в офіційних документах, засобах масової інформації, у творах письменників і культурі мовлення. Отже, єдині норми правопису є важливим показником високої культури народу, сприяє збереженню національної ідентичності й етнокультурної цілісності.

Література

1. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
2. Німчук В. В. Передне слово // Історія українського правопису XVI-XX ст. Хрестоматія. – К., 2004.
3. Смотрицький М. Граматика // Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. Німчука. – К., 1979.
4. Павловський О. Грамматика малоросійського нарѣчя. – Санкт-Петербург, 1818.
5. Огієнко І. Нариси з історії української мови і системи українського правопису. – Варшава, 1927.
6. Словар української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К., 1907-1909.
7. Український правопис. – Харків, 1928.
8. Український правопис. – Харків, 1933.
9. Український правопис. – К., 1946.
10. Український правопис. – К., 1960.
11. Український правопис. – К., 1990.
12. Український правопис. – К., 2019.